

Paisatges andalusins i paisatges feudals

En referència al llibre de F. Glick, Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval, València, 2007, traducció de Josep Torró, 253 pàgines.

per Antonio Malpica Cuello

El llibre de Thomas F. Glick, *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, és una obra oportuna i primerenca. Diem que és primerenca, perquè sorgix en un moment —no ja la versió original anglesa, que és de 1995,¹ sinó fins i tot aquesta espanyola— en què el debat que planteja no ha fet sinó començar. Per tant, els resultats de què partix són una recerca de base que encara està molt lluny de tindre el relleu desitjat. Precisament per això també n'és oportuna, perquè permet entrar en una discussió que està encara en plena efervescència, per molt que els paràmetres inicials puguen haver variat.

Abans d'entrar a comentar més o menys a fons algunes de les qüestions principals del treball —important com tants altres en la seua vida intel·lectual i acadèmica—, hem de referir-nos a la visió que en té l'autor. Al «Prefacio a la edición española», introducció breu però substancial, Glick assenyala dues obres que han canviat la historiografia sobre Al-Andalus. La primera és la de Richard W. Bulliet sobre la conversió a l'Islam durant l'època medieval,² que no ha tingut el ressò necessari en els estudis sobre la societat andalusina. La segona, la de Pierre Guichard,³ reforçada per la investigació de Miquel Barceló.⁴ En aquesta última s'advertix de la necessitat d'estudiar de manera més decidida l'organització rural i el seu paper a Al-Andalus, fins el punt de considerar com un paradigma el «complex» *hisn / qarya* (castell / assentament rural).

Sens dubte, l'obra de Guichard ha produït l'arrencada d'un coneixement i, per tant, d'un debat —per bé que en una altra mesura, i no sempre l'adequa-

1. T. F. GLICK, *From Muslim Fortress to Christian Castle*, Manchester, Manchester University Press, 1995. Tanmateix, ja el 1989 l'autor començava a recollir material per a l'elaboració, a jutjar per les peticions que ens feia per aquelles dates.

2. R. BULLIET, *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1979.

3. P. GUICHARD, Pierre, *Al-Andalus: estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barcelona, 1976.

4. Citem-ne un dels llibres recopilatoris: M. BARCELÓ, H. KIRCHNER i C. NAVARRO, *El agua que no duerme: fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*, Granada, Fundación el Legado Andalusí, 1996.

da— en què els historiadors espanyols o d'altres parts han concorregut. Allò cert és que aquest «complex» sorgix essencialment d'un article seu, sobre el qual tornarem més endavant, entorn els castells a Al-Andalus,⁵ en plena discussió del tema d'encastellament.⁶

Podem dir que, per recollir les afirmacions anteriors, Glick seguix sense embuts les línies plantejades per ambdós historiadors, Bulliet i Guichard, que assenyalen que l'Al-Andalus és una societat ben diferent de la feudal implantada a les altres terres peninsulars. Ho fa amb precisions d'interès i les situa en un debat més pròpiament històric, atesa la càrrega antropològica que es percep en els dos autors. I ho fa, segons veurem, partint dels avenços —que a penes pot apuntar, ja que continuen a un ritme accelerat— de l'arqueologia medieval.

Els capítols que presenta ens poden apropar a la realitat de la seua obra. Comença amb un prefaci anterior a l'edició espanyola en què destaca les investigacions, fonamentalment les arqueològiques, i hi dóna una singular presència a la hidràulica, ja que no dubta escriure-hi:

*«La irrigación se hallaba en el fundamento mismo de la agricultura islámica, como también de la cristiana. Sin embargo, las dos culturas desarrollaron su gestión del agua de modos notablemente distintos; el riego y el uso molinar de la fuerza hidráulica se integraron de forma diferente en cada sociedad. En definitiva, podemos decir que el uso del agua representa un marcador social y cultural altamente significativo».*⁷

Els dos primers capítols tracten dels paisatges rurals: el romà i el que el substituíx, l'andalusí, respectivament. La crisi del segle III, sempre segons el nostre autor, suposà un canvi en què *«la villa conoció un renacimiento en el siglo IV, cuando los grandes dominios rurales alcanzaron su apogeo»*,⁸ en el mateix moment en què les ciutats començaven un llarg declivi. Algunes d'aquestes *villae* adquiriren progressivament el caràcter de refugi per als qui fugien de les

5. P. GUICHARD, «Le problème de l'existence de structures de type "féodal" dans la société d'al-Andalus (l'exemple de la région valencienne)», *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen. Xe-XIIIe siècles. Bilan et perspectives de recherches*, Roma, 1980, 699-725. Hi ha una traducció a l'espanyol: P. GUICHARD, «El problema de la existencia de estructuras de tipo «feudal» en la sociedad de al-Andalus. (El ejemplo de la región valenciana)», P. BONNASIE, T. N. BISSON, R. PASTOR DE TOGNERY, P. GUICHARD i altres, *Estructuras feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo (siglos X-XIII)*, Barcelona, Editorial Crítica, 1984, 117-145.

6. Té l'origen en el llibre de P. TOUBERT, *Les structures du Latium medieval: le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*, Roma, 1993 [1973], i s'hi prolonga en nombrosos treballs i a congressos i reunions científiques. Les precisions més importants han estat realitzades per R. FRANCOVICH i R. HODGES, *Villa to Village: the Transformation of the Roman Countryside in Italy c. 400-1000*, Londres, Duckworth, 2003.

7. T. F. GLICK, *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València, PUV, 2007, 21.

8. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 23.

ciutats, essent fortificades amb una *turris*, que deixà empremtes en la toponímia. Les invasions bàrbares, que indubtablement tingueren efectes en els territoris hispans, com arreu d'Occident,⁹ contribuïren a augmentar aquesta condició de receptors de gent que buscaven seguretat.

L'amplitud del moviment no es coneix, però, d'acord amb el que diu Glick, és evident la descomposició de la xarxa romana a la Mediterrània occidental, estudiada per Chris Wickham,¹⁰ del poblament romà, de les ciutats i de les *villae*, que, en sintonia amb el mateix Wickham, estaven unides en el conjunt de la cultura aristocràtica romana occidental.¹¹ Tot això ocasionà moviments de poblacions a àrees ecològicament marginades. Aquest extrem caldria confirmar-lo amb un treball arqueològic més estès en l'espai de la geografia peninsular i, alhora, més intens. Plantegem, encara que siga necessàriament de passada, alguns casos que coneixem de manera directa. El primer és el del turó de «La Verdeja», a l'actual terme municipal de Huétor-Tájar, però gairebé al costat de Villanueva de Mesía (Granada), on s'aprecien dos espais diferenciats. Un és clarament continuador del poblament romà, mentre que l'altre sorgix segurament cap al segle VIII, i persistix fins al segle X.¹² A la recent excavació de Nívar,¹³ als contraforts de la Serra de l'Alfaguara que envolten Granada, s'hi ha detectat una pervivència d'una comunitat tardoantiga —que no tardoromana, pel que explicarem més endavant— fins gairebé el segle XII, al costat mateix d'una altra segurament de procedència àrab. Aquest assentament comença quan les *villae* de les planes cessen. Així mateix, a Madinat Ilbira s'han identificat àrees d'ocupació tardoantiques que conviuen com a barris de la ciutat amb d'altres clarament àrabs.¹⁴

No podem parlar sense més de «món tardoromà», perquè, encara que es detecta una continuïtat a l'època visigoda —que caldrà matisar a la llum de recents investigacions—,¹⁵ els canvis són perceptibles amb més força a partir del segle V, i es veuen amb claredat ja al segle VII, l'avantsala de l'arribada dels

9. En contra d'una opinió cada cop més estesa, així ho ha expressat B. WARD-PERKINS, *La caída de Roma y el fin de la civilización*, Madrid, Espasa, 2007.

10. C. WICKHAM, «L'Italia e l'alto medioevo», *Archeologia Medievale* 15, 1988, 105-125.

11. C. WICKHAM, «Asentamientos rurales en el Mediterráneo occidental en la Alta Edad Media», C. TRILLO (ed.), *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Granada, Athos-Pérgamos, 2002, 11-29, especialment 12 i 16.

12. Manquem d'un estudi a fons del jaciment, per bé que disposem d'alguns treballs que ens hi aproximen: J. AZNAR AUZMENDI, «La cerámica del cerro de la Verdeja», A. MALPICA CUELLO i J. C. CARVAJAL LÓPEZ (eds.), *Estudios de cerámica tardorromana y altomedieval*, Granada, Alhulia, 2007, 467-497.

13. M. JIMÉNEZ PUERTAS, E. MUÑOZ WAISSEN, i A. MALPICA CUELLO, *El yacimiento de «El Castillejo» (Nívar-Güevéjar). Memoria preliminar de la intervención arqueológica de 2007*, Granada, 2007 (en premsa).

14. A. MALPICA CUELLO, «La formación de una ciudad islámica: Madinat Ilbira», A. MALPICA CUELLO (ed.), *Ciudad y arqueología medieval*, Granada, Alhulia, 2006, 65-85.

15. A. VIGIL-ESCALERA GUIRADO, «Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas en el Sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión», *Archivo Español de Arqueología* 73, 2000, 245-274.

àrabs. El que és més que evident és que el sistema tardoantic hi ha entrat en una crisi de quasi impossible solució.

Enmig d'aquesta crisi —no ben estudiada a nivells arqueològics, per bé que és cert que la investigació continua— tingué lloc la invasió àrab. Va suposar-hi un canvi radical. El món rural va experimentar una veritable transformació, que Glick xifra en la generació «*de los sistemas formados por las fortificaciones y sus alquerías dependientes, vinculadas normalmente al cultivo de campos irrigados*».¹⁶ No obstant això, l'explicació no està en el mateix sistema d'organització de les unitats territorials a partir de la instal·lació de les alqueries i de la creació dels mecanismes de defensa, no tant per enemics exteriors, sinó com a protecció davant d'altres entitats, ni, en cert sentit, contra el propi Estat en alguns moments (*fitna* o revolta del segle IX). Cal cercar-la en la generalització de l'agricultura irrigada, com el mateix Glick manifesta:

«*Si el acuífero, y no el hisn, constituye la variable independiente en la que se basa la selección del lugar de asentamientos, hemos de admitir un evidente corolario de orden político, como lo es que el control del agua no se derivará tanto del hecho de situar un hisn sobre el manantial, como del poder relativo de los grupos que comparten la misma fuente*».¹⁷

Thomas F. Glick coneix perfectament el problema de l'ús i la gestió de l'aigua, tema al qual ha dedicat treballs més que notables,¹⁸ per això mateix sap que aquest canvi s'hi produí i enuncia més o menys com ho féu. És veritat que s'ha de tindre en compte l'enorme deute del llibre i els coneixements d'Andrew M. Watson,¹⁹ a qui no cita en aquesta ocasió, però sí en altres obres. No ho fa, potser, perquè es deixa guiar per la necessitat de contestar a Butzer,²⁰ que ha plantejat,

16. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 36.

17. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 44.

18. N'hi ha prou amb mencionar-ne els més representatius: T. F. GLICK, *Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1970; ha estat traduït tardanament al castellà: *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València, Del Cenia al Segura, 1988. T. F. GLICK, «Las técnicas hidráulicas antes y después de la conquista», *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, València, Generalitat Valenciana, 1989, I, 53-71; «Regadío y técnicas hidráulicas en al-Andalus. Su difusión según un eje Este-Oeste», *La caña de azúcar en tiempos de los grandes descubrimientos, 1450-1550*, Motril, Casa de la Palma, 1990, pp. 83-98; a més d'una interminable llista de treballs que no reproduïrem.

19. A. M. WATSON, *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico: difusión de los distintos cultivos y técnicas agrícolas del año 700 al 1100*, Granada, Universitat de Granada, 1998, és la versió castellana de la seua obra en anglès: *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

20. K. W. BUTZER, J. F. MATEU, E. K. BUTZER i P. KRAUS, «Irrigation Ecosystems in Eastern Spain: Roman or Islamic Origins?», *Annals of the Association of American Geographers*, 75 (1985), 479-509; i «Orígenes de la distribución intercomunitaria del agua en la Sierra de Espa-

en el cas de la zona de Castelló, que no s'hi introduïren plantes noves i que s'hi continuà conreant les que ja hi havia en temps romans. Per això, Glick matisa:

«En realidad, no hubo revoluciones a gran escala (en el sentido de vuelcos rápidos y espectaculares) en la agricultura mediterránea medieval, ya que el cambio era constante y local. Las nuevas variedades de cultivo no fueron privilegiadas, más bien fueron incluidas en un espectro de estrategias preexistentes.»²¹

Té raó, en certa mesura, però no és menys veritat que l'aplicació d'aigua als camps suposà un canvi d'ampli contingut, com és l'establiment d'un agroecosistema nou, format en altres indrets, que s'hi inserí en una realitat anterior amb la qual convisqué molt de temps i a la qual també contribuí a transformar.

Aquestes alqueries basades en el regadiu s'imposaren a tot l'Al-Andalus amb seguretat ja cap el segle X. Generaren, segurament, mecanismes de control col·lectiu del territori, atenent a la seua base clànica i tribal, i van sorgir els *husun*, o castells que van servir també perquè s'establira el poder estatal després d'acords amb els habitants de cada districte castral.

Aquestes qüestions han de ser revisades més a fons al compàs de l'avanç de la recerca, ja que no disposem de suficient treball arqueològic, i es limiten amb freqüència a estudis propis de l'arqueologia de superfície.

El problema essencial des del nostre personal punt de vista rau no tant en la conversió a l'Islam, que n'hi hagué i hi quedà reflectida, seguint el ja citat Bulliet, al tercer capítol, sinó en l'arribada, o la immigració de poblacions àrabs i berbers a Al-Andalus, capaços de crear assentaments nous, basats en realitats noves, entre elles l'agricultura de regadiu i una nova estructura social. D'això és conscient Thomas F. Glick, ja que al final d'aquest capítol resumix les seues intencions i declara que ha buscat *«la interacción cultural en un abanico de fenómenos que comprende la cerámica, los asentamientos, la ciencia y el lenguaje.»²²*

Molt ben plantejat, perquè, en el fons, si hi han vingut persones de fora en un nombre important i no només un grup militar que fóra capaç de captar impostos, s'ha d'identificar a través de tots aquests aspectes, alguns dels quals s'han de conèixer a partir de l'arqueologia. I, molt recentment, la ceràmica ens oferix un quadre molt més definit que fins ara.²³

És, doncs, molt important insistir en el tema de la societat andalusina des d'una perspectiva material, com fa Glick en el següent capítol, el quart, en què revisa els plantejaments sobre els sistemes hidràulics.

dán (País Valenciano)», *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez*, València / Alacant, Universitat de València / Universitat d'Alacant, 1989, 223-228,

21. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 45.

22. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 99.

23. J. C. CARVAJAL LÓPEZ, *El poblamiento altomedieval en la Vega de Granada a través de su cerámica*, tesi doctoral, Universitat de Granada, 2007. La tesi està disponible en format digital a la biblioteca universitària de Granada.

Heus aquí una part fonamental del llibre, perquè en ella passa revista als elements substancials sobre els quals fonamenta les seues tesis. Deixant de banda els vells postulats de Wittfogel²⁴ sobre el despotisme oriental com a causant del control de l'aigua, s'inclina per una explicació descentralitzada, com sembla lògic atès l'avanç de la investigació —sobretot arqueològica— en la qual predomina l'anàlisi dels paisatges irrigats. Això porta a plantejar de manera immediata quina és la lògica social que manté els sistemes hidràulics, entenent-hi no només la tècnica, sinó l'espai cultivat per mitjà de la irrigació. I és ací on apareix un paradigma que segueix en peu, encara que caldria matisar: els sistemes hidràulics es fonamenten en les bases socials tribals que els han generat. És un tema d'inesgotable discussió fins al moment, potser per no estar correctament formulat en tots els seus pressupostos

Sembla cert que l'agricultura de regadiu fou portada en les tècniques i en el suport social que necessitava per les comunitats camperoles d'origen àrab i/o berber. La instal·lació es degué, possiblement, a un fonament social basat en l'existència de grups familiars potents i cohesionats. No obstant, el de vegades aspre debat sobre els orígens romans o àrabs del regadiu ha fet confondre i amagar la veritable dimensió del problema. Cal manifestar, per tant, l'acord amb l'asseveració de Glick:

*«Desde la perspectiva de este libro, la cuestión de los “orígenes” es interesante sólo en la medida en que afecta a la continuidad o discontinuidad cultural durante la transición de las estructuras sociales romanas a las islámicas».*²⁵

I heus ací on entra l'opció de Barceló i la seua escola²⁶ sobre la relació entre les unitats camperoles de base i la irrigació. En síntesi molt ajustada, s'ha establert que l'organització de les àrees de conreu irrigades es fa a partir d'estructures socials tribals, que impedeixen que la gestió de l'aigua i de l'agricultura siguin diferents i que es fa a partir de la cooperació de cada grup social pel seu manteniment.

Com a principi del sistema, és possible que així fóra, però cal acceptar que hi hagué variabilitats. Alguns investigadors han parlat d'elles des d'una perspectiva de condicionaments físics. És el cas de Luis Pablo Martínez Sanmartín,²⁷ que assenyala l'existència de microsistemes de muntanya diferents dels sistemes de plana. En ells la terra és escassa, com posà de relleu Jacques Berque, en el seu

24. K. A. WITTFOGEL, *Despotismo oriental: estudio comparativo del poder totalitario*, Madrid, Guadarrama, 1966; l'original en anglés: *Oriental Despotism: A comparative Study of Total Power*, New Haven, Yale University Press, 1957.

25. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 103.

26. Recordem entre els molts treballs el llibre on se'n recopilen els principals: BARCELÓ, KIRCHNER i NAVARRO, *El agua que no duerme...*

27. L. P. MARTÍNEZ SANMARTÍN, «El estudio social de los espacios hidràulicos: de *La maîtrise de l'eau* a *La cuestión hidràulica*», *Taller d'Història* I, 1993, 90-93.

dia, per a la zona de l'Alt Atlas marroquí, tot i que de manera molt més complexa.²⁸ És possible que, deixant de banda les indubtables diferències atenent al medi geogràfic (entre altres distincions, no és el mateix un mitjà semiàrid que un altre en què l'aigua no escasseja, com sol ocórrer a les serres), s'haja de pensar en una evolució dels mateixos. Dit d'una altra manera, en els orígens van néixer com a micro sistemes i amb el temps s'agregaren progressivament fins conformar sistemes de major extensió. La configuració de les ciutats, que és important en la societat d'Al-Andalus, qualificada comunament com a tributària-mercantil, degué ser l'última causant d'aquesta transformació. Però s'ha de pensar en la manera com es van establir aquests nuclis rurals i la generació d'una economia agrícola en què la producció va augmentar sensiblement partint de rendiments més grans per superfície conreada. La capacitat d'aquesta nova agricultura s'ha de considerar molt seriosament, sobretot amb indicadors arqueològics (mida dels assentaments, relació unitats d'habitatge / unitats d'ocupació, dimensions de les àrees de cultiu, distàncies entre els diferents assentaments, nivell de consum a partir de les restes de fauna i de la ceràmica, etc.), per determinar, entre altres coses, la major o menor activitat comercial i les xarxes d'intercanvi existents o possibles. D'aquesta manera, l'evolució dels sistemes hidràulics ens advertix al mateix temps de les transformacions en l'organització del poblament i dels territoris. S'ha de comprendre que aquestes qüestions són substancials en el moment actual de la recerca, ja que la dimensió i la regularització legal dels mateixos depenen, en la nostra opinió, d'elles. Es coneix bé la transmissió tecnològica de la gestió de l'aigua, però això no és suficient de cara a les necessitats actuals de la investigació.

Així doncs, tot i tindre en compte que la relació *hisn/qarya* (castell/alqueria) segueix sent important, no ho és menys —tot i que puga semblar tornar a la discussió inicial enfront dels que defensaven la colonització del món àrab—, examinar els ajustaments que s'observen clarament a partir del segle XI i, sobretot, ja en els segles XII al XV, que solen quedar marginats en aquesta recerca, moltes vegades realitzada sense establir paràmetres cronològics. Sobre la capacitat d'estructurar els espais a partir d'aquesta relació, no n'hi ha dubte; fins i tot es pot dir que la continuïtat és visible en certs territoris i en diversos casos, però no es pot ignorar el pes creixent de la dimensió urbana d'Al-Andalus. Açò es percep en diferents estudis recents, de què ens hem fet ressò recentment.²⁹ Aquest aspecte creiem que és substancial en el debat sobre la societat tributària-mercantil d'Al-Andalus, atès que la relació entre els dos elements que la conformen (estat i comunitats camperoles) es verifica en el món urbà, per bé que no exclusivament. Els interessos del primer, que no és un ens abstracte per descomptat, i de les segones —convenientment jerarquitzades i ordenades encara que amb el mante-

28. J. BERQUE, *Structures sociales du Haut-Atlas. Suivi de Retour aux Seksawa*, París, Preses Universitaires de France, 1978.

29. A. MALPICA CUELLO, «El modelo islámico de ciudad. De la madina a la ciudad castellana», *Actas de la XXXIII Semana de Estudios Medievales de Estella. Mercado inmobiliario y paisajes urbanos en el Occidente europeo (siglos XI-XV)*, Pamplona, 2007, 567-589.

niment del concepte de tribalisme, usat més enllà de la seva pròpia realitat—, fan possible la configuració d'un món urbà. Potser per rebuig a la prevalença de la madina (ciutat) en la historiografia anterior i per l'oblit de la base agrària d'aquesta societat, es va insistir en estudiar, amb encert, les estructures de poblament i d'organització econòmica del món rural. Però és insostenible no donar entrada, de nou, des de perspectives per descomptat diferents a les anteriors, a la ciutat en l'anàlisi històrica i arqueològica d'Al-Andalus. Respecte això, és curiós que, tot i haver-se excavat moltíssim a les ciutats, no se n'ha teoritzat ni se n'han elaborat anàlisis suficients. Però aquesta és una qüestió que no anem a desenvolupar ara.

És evident que Al-Andalus no es pot entendre en el decurs històric sense entrar en el debat de la societat que estava a l'altre costat d'una frontera canviant al llarg de l'edat mitjana: la societat feudal. I a l'anàlisi de la societat feudal dedica Thomas F. Glick el cinquè capítol. Hi comença per definir el feudalisme:

*«Por mi parte, considero el feudalismo, principalmente, como una forma de organización política. Esto es, un modo específico de distribuir el poder en forma de jurisdicción, por lo tanto, en este capítulo examinaré los diferentes modelos de reorganización política y los procesos de cambio en el paisaje (incastellamento y fenómenos asociados) que los acompañaron».*³⁰

Efectivament, hi dedica una part substancial d'aquest capítol a estudiar els models de canvi. En la historiografia espanyola recent, el motor del canvi del concepte de feudalisme el trobem al llibre fonamental d'Abilio Barbero i Marcelo Vigil,³¹ al qual, com no podia ser d'altra manera, ha calgut introduir rectificacions de certa importància. En tingué la virtut de canviar els paràmetres d'estudi i de forçar una discussió riquíssima, al capdavant de la qual cal posar Reyna Pastor.³²

És impossible resumir ací aquest ampli i fecund debat. Ens limitarem a establir els paràmetres de contingut arqueològic, en què insistix Glick. En primer lloc, els que es deriven del canvi dels assentaments rurals, és a dir, el pas de les *villae* als llogarets, tema que tracta des d'un punt de vista més pròpiament institucional, potser per la manca d'una bibliografia adequada des d'una perspectiva fonamentalment arqueològica.³³ El mateix passa amb el tema de l'encastella-

30. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 133.

31. A. BARBERO i M. VIGIL, *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Barcelona, Crítica, 1978.

32. R. PASTOR, *Resistencias y luchas campesinas en la época del crecimiento y consolidación de la formación feudal. Castilla y León, siglos X-XIII*, Madrid, Siglo XXI, 1980; i «Sobre la constitución y consolidación del sistema feudal castellano-leonés de los siglos XI-XII», *Estudi General* 5-6, 1985-1986, 199-210.

33. Actualment, l'avanç ha sigut espectacular, sobre tot a partir de l'estudi del final de les *villae*, com es pot veure, entre altres treballs, a A. CHAVARRÍA ARNAU, «Considerazioni sulla fine delle ville in Occidente», *Archeologia Medievales* XXXI, 2004, 7-19; i al seu llibre *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d.C.)*, Turnhout, Brepols, 2007. També és necessària la lectura de WICKHAM, «Asentamientos rurales en el Mediterráneo...».

ment, que tant s'ha desenvolupat a altres indrets d'Europa, singularment a Itàlia, però que ací no ha produït un debat històric i arqueològic de densitat.

Els altres temes, com ara els moviments de la frontera i l'hidraulisme feudal, es referixen a aspectes que s'enfronten a la realitat d'Al-Andalus. Lluny, per tant, d'una anàlisi pròpia; només com a apunts extrets d'algunes investigacions.

Encara que siga el penúltim capítol, el sisé, dedicat a la conquesta feudal dels espais andalusins, és el més important del llibre. S'hi discutix —a partir d'aquest procés de conquesta i d'ocupació de territoris poblats i estructurats per la societat vençuda, l'andalusina—, com s'hi va comportar la societat feudal conqueridora i, al mateix temps, com s'enfronta a la conquerida. És en ell on s'aprecien millor les diferències entre ambdues i l'evolució diferent, que fa que l'una siga la guanyadora sobre l'altra, la qual es configura com la més preparada per realitzar el pas als temps moderns i, conseqüentment, al capitalisme. S'hi beneficia d'una investigació molt sòlida i dilatada en el temps, que li ha permès, seguint un ordre geogràfic —que ahora és cronològic—, apreciar els canvis i la continuïtat després dels repartiments. La lectura n'és obligada, fins i tot en el cas de no voler llegir tot el llibre. En aquest sentit, hi destaca una idea que ja hi era en la discussió sobre el tema, i que la fa pròpia: la creació d'un camperolat lliure i propietari de terres en una primera fase de l'ocupació de l'espai i un progressiu control del territori, en què el poder feudal no sempre té la iniciativa, per bé que la Corona sí que és capaç d'establir-ne les línies fonamentals d'actuació: *«el cambio cultural dirigido fue probablemente más significativo: se trató, en mayor o menor medida, de la política de las autoridades cristianas orientadas a mantener en funcionamiento la agricultura y los dispositivos hidráulicos musulmanes»*.³⁴

En aquest sentit, el paràgraf amb què acaba aquest capítol és molt eloqüent:

«Los repartimientos, considerados como series cronológicas, reflejan cambios en las formas andalusíes de posesión de la tierra que aún no han sido estudiados. Registran, también, una revolución de mayores proporciones en este aspecto cuando los cristianos reemplazan a los musulmanes, aunque el impacto de estos últimos sobre el paisaje agrario (morfología de los campos, parcelación y dispersión parcelaria) se vio menos alterado y todavía es perceptible».³⁵

Com de Lluny estem en aquest llibre d'aquelles «visions essencialistes» de la història d'Espanya! Visions que han entelat tant sovint un debat que hauria d'haver estat menys ideològic, i que, malauradament, continua en molts aspectes movent-se en la nostra historiografia actual dins aquests paràmetres.

L'obra de Glick clou amb un últim capítol, titulat significativament «Cerrando el círculo», en què s'hi recull una pluralitat de conceptes per aprofundir en el canvi cultural —en l'ampli sentit del terme— que hi hagué a l'Espanya medieval.

34. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 209.

35. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 209.

Així, la ceràmica, la ciència, les ciutats, l'arqueologia i el canvi cultural culminen en una teorització del canvi, que s'hi tanca amb aquestes intel·ligents paraules: «*La introducción de nuevas perspectivas y métodos innovadores invita, inevitablemente, a una reacción polémica. Pero su fuerza reside en el hecho de que, en el necesario proceso de reorganización de datos que estimula o requiere, emergen nuevas cuestiones, retos cargados de desconcierto y dificultad. La erudición que retrocede ante la teoría o que sólo intenta, conscientemente, manejarla de forma fragmentaria y desarticulada está destinada de forma ineluctable a repetir las mismas cuestiones una y otra vez, sin aprender nada nuevo.*»³⁶

I si volem acabar aquesta ja llarga discussió sobre aquest interessant llibre, no pot ser d'una altra manera que recollint la idea clau que el travessa. La investigació ha progressat i seguix fent-ho de manera molt important, com ho proven, de manera incompleta —com és lògic— la bibliografia que recull el nostre autor. Hi continua aportant dades i, fins i tot, idees noves, però de res servirà això si no es té en compte que els paràmetres en què s'hi mou han suposat i continuaran suposant un canvi radical en el nostre panorama científic. Una transformació d'ampli contingut que ens obliga a situar-nos en camps nous o poc desenvolupats fins fa alguns anys, com ara l'arqueologia medieval, on cal esperar una autèntica transformació qualitativa que està tot just començant. Glick ho ha sabut veure i sap que hi ha un camí per recórrer per a la nostra generació i les que vindran. De com es faça dependrà molt la consolidació d'un debat que ha d'allunyar-se de l'essència d'Espanya i de l'enigma històric; que ha d'establir com a principi una història basada en la realitat material, sovint oblidada i marginada, i no en els grans hòmens i en les gestes notables, que sovint eren lluny de la veritat històrica més profunda i propera als hòmens.

En aquest sentit, no estaria gens malament insistir en un doble treball, el d'obtenció i recopilació de dades, d'una banda, i, de l'altra, el d'elaborar coneixement teòric que partisca de la qualificació de la societat andalusina, que no tots semblen estar d'acord que es pugui definir com tributària o tributària-mercantil. És clar, tanmateix, que el coneixement sobre els conceptes sol ser molt limitat en el nostre pensament històric.

36. GLICK, *Paisajes de conquista...*, 224.